

IVADAS. IŠMINČIAUS PORTRETAS

Sovietinei tikrovei būdingos deformacijos. Ideologinis režimas iškreipė ne tik tikrą gyvenimą, bet ir natūralią kultūros raidą, prasmų lauką, laužė kūrybinių žmonių likimą, juos stūmė į gyvenimo užribius, vertė rinktis *arba / arba*. Justino Mikučio gyvenimas – tragiška ano meto *aberacija*, į kurią, prabėgus trisdešimt ketveriems metams po Nepriklausomybės atkūrimo, varta pažvelgti giliau ir, tarsi pasitelkus atminties „teleskopą“, tos epochos kultūrinės orbitos užkaboriuose pamatyti, kas plika akimi buvo nematoma ir kas išlieka kaip nesufokusuotas, neryškus, išblukęs vaizdas.

Justinas Mikutis (1922–1988) – intelektualas, mąstytojas, literatūros kritikas, meno teoretikas, politinis tremtinys, skaudaus likimo, tačiau visų pirma laisvas žmogus. Laisvas išlikęs ir nelaisvoje visuomenėje, iškreiptoje kultūrinėje aplinkoje. Išbloktas iš savo gyvenimo kelio, sugrįžęs iš tremties, pasirinko jam artimiausią egzistencijos būdą kultūros užkulisiuose ir paniro į tai, ką pasirinko: tapo kultūrinio gyvenimo paraščių veikėju, atlikusiu svarbų antraplanį vaidmenį. Jis buvo ir yra moderniosios lietuvių kultūros *užkulisių* (neviešosios veikimo srities, veikiantis už akių), arba *paraštės* (esančios teksto pakraštyje, šalia tekstinės kultūros), žmogus – už oficialaus gyvenimo scenos kulisų kūręs neįprastas intensyvumo terpes ir akimirkas, kurios išlaisvindavo jį patį, pasmerkta savo likimui, bei laisvino kitus. Ir jam priskirtas vardas *Pelys* rodo ne tik tai, kad jis buvo daug skaitanti knygų pelė, patyrusi daug vargo, bet ir kad buvo gyvas kultūros užkaborių, užkampių personažas, prasigraužęs ne į vieno kūrėjo širdį.

Mikutis – unikali asmenybė, galinti papildyti Vytauto Kavolio sudarytą Lietuvos modernios istorijos nepriklausomųjų kultūrininkų sąrašą, kuriame liko neįvardyti sovietmečio nepriklausomieji. Tokį nepriklausomąjį Kavolis vadino „neaiškiuoju“¹. Mikutis buvo visiškai apsisprendęs egzistenciniu požiūriu, tačiau nebuvo aiškus kolektyvinio gyvenimo ir jo stabų atžvilgiu, įklimpęs į savo neaiškumą, savąją nesuprantamumo paslaptį. Likęs paraštėje, jis tapo neaiškiu kasdienio pasipriešinimo dalyviu, savaip kovojusiu prieš ideologinį terorą, žmogaus nužeminimą, egzistencijos pagrindų suardymą, dvasinę priespaudą, vergiškumą. Kovojusiu, kaip ir kankiniai, savo bejėgiškumu.

¹ Vytautas Kavolis, *Sąmoningumo trajektorijos. Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai*. Čikaga: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1986.

Monografijos pavadinimas *Pozuotojo istorija* išreiškia autentiškos Mikučio egzistencijos paradoksą, paryškinantį praėjusios epochos iškreiptumą ir dviprasmiškumą. Grįžęs iš tremties, kurį laiką su pertrūkiais dirbo pozuotoju Lietuvos SSR valstybiniame dailės institute ir Vilniaus vaikų dailės mokykloje. Tačiau ir pozuodamas paveikslams nebuvo eilinis modelis, išlaikantis pagarbų atstumą: visa savo egzistencine laikysena siekė atskleisti, kas matoma dvasios akimis, poetine ir filosofine kalba, jaunuosius dailininkus įtraukdamas į autentiško mąstymo voratinklį. Ir apskritai nebuvo „pozuotojas“ – nedėvėjo kaukių, „nepozavo“ (dirbtinės laikysenos atžvilgiu), nesiekė prisitaikyti, išliko savimi. Neformalioje aplinkoje bendraudamas su menininkais buvo autentiškai paveiktas poezijos, egzistencinio mąstymo, krikščioniškosios pasaulėžiūros ir iš giliai kylančių savo minčių.

Vis dėlto didelė erudicija pasižymėjęs Vytauto Mačernio kartos intelektualas į kultūros užkulius ir bohemiską meno aplinką įžengė kaip pozuotojas. Nyki sovietmečio kasdienybė – darbas fabrike, lifte, techninis vertimas – buvo nepakenčiama, tačiau beturčio vargetos, benamio, kankinio gyvenimas irgi nebuvo lengvas. Pozavimas, pamažu virtęs neformalia mokytojo veikla, tapo vieninteliu būdu išlikti gyvu žmogumi, suartėti su kūrėjais, vaduotis iš baugios vienatvės ir nevilties. Įžengęs į kultūros ir meno gyvenimo užkulius, savo gyvenimo aplinkybes jis pasuko į neformalią kultūrinę veiklą: kaip netapęs literatūros kritiku prisiėmė moralinius įsipareigojimus lavinti ir laisvinti jį supusius kūrėjus.

Viename iš daugybės savo kreipimųsi į laisvojo pasaulio piliečius, parašytų paskutiniaisiais gyvenimo metais, kai buvo paveiktas stiprėjančių psichikos sutrikimų, vis dėlto labai aiškiai apibūdino savo pasirinkimą ir savas intencijas:

Norėdamas užsidirbti vieną kitą papildomą rublį, pradėjau pozuoti šio instituto studentams, tačiau mano pokalbiai su jais apie meną, ypač apie prancūzų modernistus, buvo netiesioginis priekaištas dėstytojų personalui, kurių dauguma apie meną² nutuokė ne daugiau, negu aš, atsiprašant, apie intymųjų kinų imperatorienės tualetą.

Kitame tokio paties pobūdžio tekste jis rašė:

2 Justino Mikučio archyvas (toliau – JMA), mašinraščiu spausdintas tekstas be datos (tikriausiai rašytas IX dešimtm., kaip ir panašaus pobūdžio ranka rašyti kreipimaisi bei laiškai, skirti *Izvestijų* laikraščio redakcijai, kuriuos įmėsdavo į pažįstamų ir nepažįstamų žmonių pašto dėžutes, „tikėdamasis, kad nors vienas egzempliorius pateks į užsienį“).

Jau grįžęs iš lagerio, aš pajutau, kad turiu arba iš tikrųjų atiduoti man primestą „duoklę“ ir pradėti gyventi „kaip visi“, arba pasirinkti kankinio gyvenimą (aš miglotai spėjau, kad egzistuoja kita, grynai mistinė, nekalta priemonė atsikratyti tuo antspaudu, kuris nepriklauso nuo manęs, bet bijojau tuo patikėti, nedrįsdamas pasirodyti ne-normaliu fantazuotoju). Žinoma, aš pasirinkau antrąjį, kančios, variantą.³

Tapęs ryškia nepaklusniųjų kūrėjų, kitaminių aplinkos dalimi, jis atsiskleidė ir kaip puoselėjanti linksmybę, artistiška, šmaikšti asmenybė, mokanti provokuoti. Jo „legendą“ kūrė išskirtinė egzistencinė laikysena, nuo sociokultūrinių to meto normų visiškai atitrūkęs bastūniškas gyvenimo būdas, iš visokių stereotipų išsivadavusi mintis ir poetinė patirtis. Tą legendą savaip kūrė ir kelių kartų dailininkai, su juo daug bendravę, klausydavę gilių mąstymų, neįprastų samprotavimų. Savo legendą kūrė ir pats Mikutis, įsigyvenęs į vaikščiojančio išminčiaus ir pranašo vaidmenį.

Monografija skirta Justino Mikučio kaip neaiškiosios užkulisių asmenybės portretui atkurti, dėmesį sutelkiant į jo pasaulėžiūros branduolį ir kultūrinę veiklą sovietinio režimo metais nepaklusniųjų dailininkų aplinkoje. Kartu siekiama atverti intelektualinį jo žemėlapi ir parodyti, kaip susiformavo Mikučio „legenda“, koks buvo sociokultūrinis jos kontekstas ir kokia reikšmė.

Saulė Kisarauskienė. Justino Mikučio Pelio ekslibrisas, 1967

3 JMA, mašinraščiu spausdintas 5 puslapių tekstas be datos.

Šiuo tikslu pasirinkta keletas metodologinių prieigų. Tyrimui pasitelkta politikos ir kultūros antropologija, į Mikučio buvimo modusą sovietmečio kultūroje, simbolinę jo elgseną, kalbėjimo kodus ir gyvojo filosofavimo praktiką įgalinanti pažvelgti kaip į tylią kasdienio pasipriešinimo formą. Mąstytojo laikysenai ir savęs kaip modelio realizavimui apibūdinti pasirodė tinkama politologo ir antropologo Jameso C. Scotto (1936–2024), tyrinėjusio marginalizuotų, pažemintųjų, subalternų patirtis, silpnųjų ginklus ir galias, *kasdienio pasipriešinimo* samprata, davusi naujų impulsų šiuolaikinėms rezistencijos studijoms, atkreipiant dėmesį į mažiau tyrinėtas kasdienės praktikas ir „neherojiškus“ šių praktikų puoselėtojus⁴. Kasdieninis – tai įprastas, kasdienišką gyvenimo tėkmę apimantis buvimas, todėl retai kada vadinamas pasipriešinimu. Tokia rezistencija, pasak Scotto, apima du dalykus: kasdienybę ir nepaklusimo taktiką, vienaip ar kitaip atmetančią ideologijos raišką gyvenime ir kultūroje, telkiančią maištautojų ir kūrėjų grupes: „Kasdienė rezistencija yra tyli, išskaidyta, užmaskuota ar kitaip iš pažiūros nematoma“⁵, – teigia jis. Kasdienybėje įsišaknijusį pasipriešinimą išreiškia pati gyvensena, siūlanti savitą *infrapolitiką* (praktiką, kurios visuomenė nelaiko politinių tikslų turinčiu pasipriešinimu). Tiesiog puoselėjamas jautrumas žmoniškumui, suteikiami tam tikri prasminiai orientyrai, skatinama savivoka. Anot Scotto, infrapolitikos kūrėjai yra *neaiškos* asmenybės, kurios dažnai tampa neformalių sambūrių dalyviais, kuria alternatyvaus bendravimo ir mąstymo terpę. Jų veikimo „technika“ santykiškai saugi, nes „užmaskuota“, nuslepian tikrąsias intencijas⁶.

Scotto įtvirtinta kasdienės rezistencijos sąvoka atvėrė „pilkojoje zonoje“

4 Nepaisant to, kad lyginamieji Scotto darbai sutelkti į Pietų Azijos tautų tyrimus, klasinius santykius ir valstiečių nepaklusimo taktikas Malaizijoje bei kitur, vis dėlto jie atskleidė daugybę iki tol neaprašytų tylių ir nematomų pasipriešinimo formų. Taip sudarė prielaidas kitoms nematomoms pasipriešinimo formoms tirti. Pasak jo, kasdienės pasipriešinimo formos nepatenka į antraštes. Kaip milijonai koralų sudaro koralinį rifą, taip nedideli nepaklusnumo aktai sukuria reikšmingus barjerinius rifus. „Tačiau kai valstybės laivas užplaukia ant tokių rifų seklumos, dėmesys dažniausiai nukreipiamas į pačią laivo avariją, o ne į didžiulę smulkių poelgių sankaupą, dėl kurios tai tapo įmanoma“. Daugelis jo tyrinėtų pasipriešinimo formų išnaudotojų buvo vertinamos kaip apgaulė, išsisukinėjimas nuo darbo, valkatavimas. Tai paliko sumenkintą pasipriešinimo reiškinio vaizdą ir susisiaurintą jo sampratą. Šias pastabas nesunkiai galima perkelti į sovietmečio kultūrą, joje aptinkant tuos nepaklusniuosius, kurie įvairiais būdais formavo „barjerinius rifus“. Panašiai galime svarstyti apie tylųjį nepaklusniųjų menininkų pasipriešinimą kaip kovą ne tik dėl kūrybos formų ir simbolių, bet ir dėl gimtojo krašto istorijos suvokimo bei žmoniškųjų vertybių apskritai. Tačiau užkulisinės kovos detalės nebūtinai ir ne visuomet yra aiškiai įžvelgiamos ir nudailintos. Kasdienis – tai gana proziškas arba pasyvus pasipriešinimas, kuris kartais dangstėsi ir viešojo paklusnumo kauke. Mikutį galima išskirti kaip radikalaus nepaklusimo pavyzdį, nes jo nuostatos ir ketinimai sutapo su paties gyvensena, laikysena ir veiksmis. Mikutis išsiskyrė tuo, kad visiškai nepakluso ekonominių ir ideologinių santykių prievartai, prasmingos kasdienės patirties tikrovėje apie save kurdamas atvirą egzistencinę erdvę.

5 Stellan Vinthagen, Anna Johansson, „Everyday Resistance”: Exploration of a Concept and its Theories”, *Resistance Studies Magazine*, Nr. 1, 2013, p. 4.

6 James C. Scott, „Everyday Forms of Resistance”, *Copenhagen Papers*, Nr. 4, 1989, p. 54.

likusias pasipriešinimo formas. Ši kryptis atskleidė iki galo nesuprastas *nepaklusnias laikysenas*, padedančias geriau pažinti ne tik tai, kaip bendruomenė ar atskiras individas priešinas, bet ir kaip užvaldančios represinės struktūros ir cenzūra valdo socialinius santykius. Kasdinių praktikų požiūriu sovietinės okupacijos laikotarpis nemažai tyrinėtas, ypač parodant, kokį poveikį gyvenamajai tikrovei darė ideologijai pajungtas socialinis-ekonominis kapitalas. Vis dėlto išlieka kasdinių nepaklusnumo ir priešinimosi taktikų, kurios tebėra nematymo zonoje. Kaip tik kasdienės rezistencijos tyrimai įgalina kitaip pažvelgti į Mikučio gyvenimo kelią⁷ – tylų pasipriešinimą.

Norėdamas apibrėžti teorinius neformaliosios rezistencijos kontūrus, Scotto teigė, kad, nepaisant skirtingų pavergimo sąlygų, neformalieji pasipriešinimai turi tam tikrų bendrumų. Tylūs kasdienės rezistencijos dalyviai veikia ne tik neformalioje terpėje ar socialinio gyvenimo užribyje, bet ir institucijose. Neformalios kasdienio pasipriešinimo formos neretai suvokiamos kaip individualūs veiksmai, tačiau tai nereiškia, kad jie yra nesąmoningi ir nemotyvuoti, tad jų tyrimas neatsiejamas nuo elgesio modelių, užkulisių kalbų ir prisiminimų analizės, kuri išryškina kasdinių taktikų, kuriančių tarpusavio supratimo tinklus, prasmę. Pasak Scotto, „žuvys nekalba apie vandenį“⁸, todėl kasdienio pasipriešinimo formos sunkiai artikuliuojamos. Be to, prie jų neretai išlieka prikabinotos menkinančios pavergėjų etiketės. Vis dėlto „neaiškos asmenybės“ yra svarbūs neformaliųjų tinklų „agentai“, aprūpinantys „kritinę sąmonę“ ir slaptais *transkriptais*⁹, t. y. alternatyviais diskursais, kurie plėtojami viešojo gyvenimo paraštėje.

Kasdienybėje įsišaknijusi rezistencija – ne tik tam tikra praktika, bet ir gyvenimo būdas, dinamiškai sąveikaujantis su galia. Reikšminga Michelio de Certeau įžvalga, kad kasdienio pasipriešinimo praktikos iš tikrųjų nevisiškai izoliuotos – neretai įsiliejusios į galios tinklus, oficialias institucijas ir todėl jų „mūšio laukas“ ne visada pastebimas, be to, jos tiesiogiai negali padaryti įtakos galios santykiams¹⁰. Taigi kasdienė rezistencija, kaip nematoma veikla, dažnai ir neaptinkama kaip pasipriešinimas. Neretai dėmesys sutelkiamas į „gyvenimo būdą“, ar „gyvenimo kelią“, kuris iš esmės pasipriešinimo forma neįvardijamas. Todėl šioje knygoje siūloma į Mikučio gyvenimo kelią ir jo puoselėtą „infrapolitiką“ iš rezistencijos studijų perspektyvos pažvelgti kaip į iš dalies

7 James C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, London: Yale University Press, 1985, p. 29.

8 Ten pat, p. 301.

9 James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven, CT: Yale University Press, 1990, p. 4.

10 Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984.

sąmoningą, iš dalies nesąmoningą pasipriešinimą. Toks požiūris apie non-konformistinę kultūrinę Mikučio laikyseną, elgseną ir praktiką leidžia kalbėti kaip apie savitą moralinį angažuotumą¹¹ kovojant už laisvę – ne tik už Lietuvos nepriklausomybę, bet ir už dvasinę žmogaus laisvę kaip dvasinės struktūros pamatą.

Kita vertus, darbe plėtojama kontekstinė analizė, kuri skyla į kontekstinę Mikučio filosofinio mąstymo ir pasaulėžiūros, susijusios su jo biografija, studijomis, savišvieta ir gyvenamąja epocha, analizę, taip pat į kontekstinę „legendos“ analizę, kuri padeda atskleisti, kaip jis veikė neformalioje aplinkoje, kokius puoselėjo ryšius, kokią poveikį darė menininkų pasaulėžiūrai ir kūrybinei sąmonei, kas išliko su juo bendravusių kūrėjų ir kultūros atmintyje.

Monografiją sudaro penkios dalys.

Pirmoje dalyje, taikant Scotto teorinį modelį, aptariama dviejų pozuotojų, politinių tremtinių – Kazimiero Skebėros ir Justino Mikučio – istorija. Atskleidžiama neįprasta egzistencinė dviejų švietėjų laikysena, kultūrinis angažuotumas ir elgsena, dėmesį telkiant į tai, kaip Mikutis įsiliejo į Dailės instituto aplinką ir neformalią menininkų terpę bei punktyriškai nužymint su kasdieniu gyvenimu suaugusių „egzistuojančio mąstytojo“ patirtį.

Antroje dalyje pristatomas intelektualinis Mikučio žemėlapis, gvildenant jo pasaulėžiūrą ir pasaulėvaizdį formavusius dalykus. Pirmiausia nagrinėjama, kaip filosofinę Mikučio mintį grindė tarpukario Lietuvoje susiklosčiusi filosofinės minties tradicija, įžvelgiant sąsajas su egzistencinėmis Vytauto Didžiojo universiteto dėstytojų Antano Maceinos, Juozo Girniaus, Levo Karsavino idėjomis bei nubrėžiant paralelę su Sørenso Kierkegaard'o įkvėpta maištaujančia Levo Šestovo filosofija *de profundis*. Kartu aptinkamas Mikučio pasaulėvokos ryšys su žemininkais ir paryškinama iš Žemaitijos atsinešta gamtojauta bei vietos egzistencialumo pojūtis.

Išimtinai Mikučio autentiškam mąstymui aptarti ir interpretuoti skirta trečia dalis. Remiantis archyvine medžiaga ir rankraščiais, išskiriami du paties Mikučio įvardyti krikščioniškai poetiškos jo pasaulėžiūros sandai. Atskirai analizuojami krikščioniškojo mąstymo pagrindai, glaudžiai susiję su religine Kierkegaard'o mintimi ir krikščioniškąją pasaulėžiūrą puoselėjusių rašytojų François Mauriac'o, Grahama Greene'o kūryba. Aiškinamas į paradoksą ir dvigubą refleksiją linkęs jo mąstymo pobūdis, įtampai, išsišakojanti mintis ir šnekamosios filosofijos reikšmė. Taip pat aptariama gyva poetinė patirtis (ypač

¹¹ Vis dėlto reikėtų pažymėti, kad savo gyvenimo būdu ir nuostatomis laužydamas sociumo moralės normas imoralizmas Mikutis pasirinko kaip utilitarinių vertybių sistemos neigimo formą, taip deklaruodamas „vergų moralės kritiką“.

Georgo Traklio, Friedricho Hölderlino poezijos išgyvenimas), susiliejanči su kūrybos filosofija, literatūros ir dailės kritika.

Ketvirtoje dalyje Mikučio laikysena siejama su tremties išgyvenimais ir lagerių žaizdomis, pabudinusiomis egzistencinį mąstymą. Atkuriami ryšiai tarp tremtinių, su kuriais Justinas bendravo ir po amnestijos. Plačiau aptariami santykiai su rusų poetu, vertėju Konstantinu Bogatyriovu, kurio namai Maskvoje buvo atviri kitamiesiems. Iš korespondencijos rekonstruojamos buvusiems tremtiniams bendros dvasinės įtampos, būties paieškos ir literatūriniai mainai.

Penkta dalis atskleidžia Mikučio gyvosios filosofijos sklaidą tyliojo modernizmo užribiuose, apimant neakivaizdinę pedagoginę jo praktiką neformaliuose sambūriuose ir savitą kūrybos teoriją. Iš to meto kultūros gyvenimo liudytojų prisiminimų nuotrupų atkuriamas Mikučio vaidmuo moderniosios kultūros ir dailės gyvenimo paraštėje.

Su pirmąja pokario karta Mikutį supažindino Vincas Kisarauskas; tarp jo ratui artimų dailininkų buvo Saulė Kisarauskienė, Antanas Kmieliauskas, Valentinas Antanavičius, Vladas Vildžiūnas, Marija Ladigaitė-Vildžiūnienė, Alfonsas Ambraziūnas, Algimantas Stankevičius-Stankus, Juozas Miliūnas, Napoleonas Gučas, Igoris Piekuras, Marija Teresė Rožanskaitė, Vytautas Šerys, Birutė Žilytė, Algirdas Steponavičius, Rimtautas Gibavičius, Vytautas Užpalis ir kiti.

Su antrąja karta Justiną suvedė Arvydas Šaltenis. Tuomet Mikutis tapo dažnu svečiu Dailės instituto studentų parodose, aktyviu disputantu Antano Martinaičio, Povilo Ričardo Vaitiekūno, Petro Repšio, Šarūno Šimulyno, Leonardo Gutausko, Algimanto Švėgždos dirbtuvėse, plėtęs ir gilinęs patirties lauką.

Trečiajai kartai, kuri jį vadino Mokytoju, priklausė Vaidotas Žukas, Algimanta Stankutė, Arūnas Vaitkūnas, Eugenijus Varkulevičius, Eglė Velaniškytė, Jonas Maldžiūnas, Audronė Petrašiūnaitė, Audrius Naujokaitis. Mikutis tapo neatsiejama bohemiško gyvenimo dalimi ir legendine vaikščiojančio filosofo figūra, savo giliais metafiziniais apmąstymais, poetine patirtimi, meno ir istorijos vertinimais atvėrusia platų kūrybinių ieškojimų lauką.

Vis dėlto nematomas jo buvimo kultūroje ir autentiško mąstymo pėdsakus moderniojoje kūryboje sunku užčiuopti, kaip ir apibrėžti jo gyvenimo būdą (gyvenimą, kuriame ne viskas buvo herojiška ir gražu, kaip ir kitų gyvenime) kaip nebylios rezistencijos formą. Mikučio mąstyseną galima atkurti, pasitelkiant archyvinę medžiagą, kurią susistemino ir suskaitmenino Jurgita Mikutytė, tvarkiusi jo rankraščius. Ją sudaro Justino apmąstymai, užrašyti atskiruose lapuose (išlikę apie pora šimtų), korespondencija ir atvirlaiškiai, eilėraščių nuorašai (sąsiuvinuose ir lapeliuose), asmeniniai dokumentai ir nuotraukos, keletas garso kasečių (13 nevienodo ilgumo ir skirtingos kokybės įrašų), suteikian-

čių galimybę pasiklausti gyvo kalbėjimo. Autentišką archyvo medžiagą, kuri tapo esminių tyrimo šaltiniu, ketinama atskirai paskelbti kaip dokumentinę šaltinių publikaciją, todėl monografijos priede pateikiami tik keli fragmentai iš Mikučio užrašų.

Kita svarbi šaltinių grupė – dailininkų, literatų, amžininkų prisiminimų nuotrupos, skelbtos kultūrinėje spaudoje ir dailės albumuose. Įvairius pėdsakus susiejanti medžiaga išsamiai nagrinėjama, sąmoningai pateikiant kuo daugiau citatų, kurios padeda tiksliau atskleisti sunkiai refleksijai pasiduodančias kultūrinės patirtis, iš atskirų detalių sudėliojant bendresnę mozaiką.

Mikučio fenomenas plačiausiai aptartas Tomo Sakalausko knygoje *Ke-tvirtoji dimensija. Mončys, skulptorius. Mikutis, mąstytojas. Menas, dvasinės energijos forma: prologas, septynios dalys ir epilogas* (1998), supinant skirtingas dviejų klasės draugų gyvenimo linijas, išsišakojusias į išeivystės ir tremties temas. Iš rankraštinių šiek tiek redaguotų Mikučio užrašų sudaryti straipsniai, Žuko iniciatyva paskelbti Lietuvos Sąjūdžio ir pirmaisiais Nepriklausomybės metais¹². Jis spaudai parengė ir Mikučio tekstą „Lietuvos raktas“, 1989 metais paskelbtą *Sietyne*, o vėliau – veikale *Lietuvos politinės minties antologija III. Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990* (2013). Gana daug prisiminimų ir refleksijų apie bekompromisę Mikučio laikyseną, reikšmingą buvimą kultūros užribiuose ir įtaką pasirodė kultūrinėje spaudoje švenčiant šimtąsias jo gimimo metines, tačiau monografinio tyrimo šie dalykai iki šiol nesulaukė. Rengiant knygą paskelbiau kelis akademinius straipsnius ir publikacijas kultūrinėje spaudoje¹³. Viliusi, kad monografija įgalins integraliau pažvelgti į išskirtinę Mikučio asmenybę, jo minties tėkmę ir reikšmę, neišleidžiant iš akių sociokultūrinio konteksto ir meninio gyvenimo užkulisų.

Dera paminėti, kad prie Mikučio asmens recepcijos reikšmingai prisidėjo dviejų dalių dokumentinis filmas *Agrastų vynos* (režisierė Ramunė Kudzmanaitė, scenarijaus autorius Vaidotas Žukas, 1991). Prisiminti tragišką asmenybę, jos įtaką kultūros ir meno laukui taip pat skatino parodos, kurių pirmoji surengta netrukus po įtakingo klajoklio mirties. *Parodoje apie Justiną Mikutį*

12 Justinas Mikutis, „Padrikos mintys apie amžinus dalykus“, *Veidai* '88. *Jaunųjų kūrybos almanachas*. Vilnius: Vaga, 1989, p. 218–224; tas pats, „Apie metafizinį lemties paradoksalumą. A. Mickevičius ir J. Slovackis“, *Pergalė*, Nr. 4, 1989, p. 141–145; tas pats, „Poetinis kūrybos aktas“, *Poezijos pavasaris* '89. Vilnius: Vaga, 1989, p. 311–315; tas pats, „Mintys“, *Aušrinė*, Nr. 5, 1989, p. 3–5; tas pats, „Lietuvos raktas“, *Sietynas*, Nr. 5, 1989, p. 61–71; tas pats, „Lietuviai ir žemaičiai“, *Šiaurės Atėnai*, 1990, Nr. 7, p. 4; tas pats, „Žmogaus vertė“, *Literatūra ir menas*, 1991-06-01; tas pats, „Apie Dievą ir žmogų“, *Šiaurės Atėnai*, 1992, Nr. 18 (113), 1992-05-01, p. 1, 4. Mikučio epitafija Mačerniui, skelbta *Literatūroje ir mene* 1988, pakartotinai publikuota: „Mačernio žodis. A mon sakaa?“, *Palanga*, Nr. 7 (14), 1992, p. 7.

13 Odeta Žukauskienė, „Neįprasti pozuotojai, arba Kasdienio pasipriešinimo formos“ in *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, t. 11 (I), 2023, p. 177–190; ta pati, „An Aberrant Poser. Mikutis“, *Blog4Dissent*, February 21, 2022; <https://nep4dissent.eu/odeta-zukauskiene-an-aberrant-poser-mikutis/>; ta pati, „Neįprasti pozuotojai, arba Pogrindžio asmenybės“, *Kultūros barai*, Nr. 7/5, 2003, p. 92–100.

(1989, Meno darbuotojų rūmai, dabar Prezidentūra) savo kūrinius, įprasminusius paveikų, uždegantį pozuotoją, eksponavo Olegas Ablaziejus, Konstantinas Bogdanas, Ignas Budrys, Ramūnas Čeponis, Leonardas Gutauskas, Valentinas Janauskas, Vincas Kisarauskas, Jonas Maldžiūnas, Audrius Naujokaitis, Igoris ir Marius Piekurai, Romualdas Požerskis, Marija Teresė Rožanskaitė, Vytautas Šerys, Povilas Ričardas Vaitiekūnas, Vega Vaičiūnaitė, Arūnas Vaitkūnas, Eglė Velaniškytė, Vladas Vildžiūnas. Tai buvo nuo VI dešimtmečio pabaigos iki pastutinių Mikučio gyvenimo dienų sukurti jo portretai.

Iš pastaraisiais metais surengtų parodų būtina paminėti 1972. *Pramušti sieną* (kuratorė Rasa Žukienė, 2022), kurioje išskirtos „nonkonformizmo salos“, rodžiusios per dailininkų dirbtuves keliavusio Mikučio buvimo erdvę. Jam atminti skirta atskira ekspozicijos dalis su Žuko kūrniais (*Justinas Mikutis, pasislėpęs ant sudedamos lovos*, 1984; *Sėdintis pusiau gulomis; Sunėręs pakeltas rankas; Justinas Mikutis kresle*, visi 1982). 2024 vasarą Kauno paveikslų galerijoje veikė Mikučio atminimui skirta paroda *Keleivis eina* (pavadinimas kartoja Mačernio eilėraščio „Miražai“ žodžius). Parodos pasakojimą kuratorė Genovaitė Bartulienė pradėjo nuo šv. Velykų žalnierių¹⁴, prie kurių pozuojantį Justiną įamžino Romualdas Požerskis. Paroda nukėlė į Žemaitiją, į gimtąjį kraštą, į kurį Justinas nuolat sugrįždavo, ir kuris traukė jį supusius menininkus savo kraštovaizdžiu, vietos dvasia ir etnografiniu paveldu. Šią kelionių topografiją parodoje įvaizdijo liaudies meno objektai ir profesionalūs darbai iš Beržoro, Gintališkės, Notėnų. Parodos anotacijoje Bartulienė Žemaitiją išskyrė kaip nepamirštamą Arkadiją:

Mikučio Žemaitija – katalikiškos tradicijos versmė: gimtoji sodyba Šateikių Rūdaičiuose, Babrungėnai, Kretingos pranciškonų gimnazija, mokytojavimas Grigaičių pradinėje mokykloje, vietinių gyventojų dar prisimenamas Mikučio kauptas Beržoro bažnyčioje, Justino antkapinio paminklo kūrėjo Viliaus Orvido sodyba. Mikučio bičiuliams įsiminę jų kelionės pėstute pro Platelius į Gintališkę, Notėnus, Gegrėnus, Vytauto Mačernio gimtąją Šarnelę, lėtai tyrinėjant XVIII a. medinių bažnyčių architektūrą ir koplytėles. Keliaujant kalbėtasi apie meno sakralumą, būtinybę kurti nepataikaujant režimui ir būtinybę liaudiško pamaldumo versmėje atrasti anuomet uždraustus krikščioniškus motyvus¹⁵.

14 Žemaitijoje kai kuriose atokesnėse bažnyčiose išlikusi tradicija vaizduoti medinės judančių Romos kareivių skulptūras, vadinamas žalnieriais, kurie padėtų geriau suprasti ir išgyventi Kristaus kančios istoriją. Prieš Velykas jos buvo statomos prie Kristaus kapo.

15 Anotacinis parodos *Keleivis eina. Justinui Mikučiui (1922–1988) atminti* (2024 06 06 – 2024 08 25) tekstas.

Parodos dalyje „Laisvės trajektorijos“ buvo pristatyti pozuotojo portretai ir jam dedikuoti kūriniai, prarasto laiko ieškoję „paralelinėse erdvėse“, kuriose menininkai susieidavo, gyveno, kūrė, kur gyvenimas įgaudavo kitą matmenį, ir įvykdavo improvizuotos meno akcijos. Svarbi vieta buvo Barboros ir Vlodo Didžiokų sodyba Dovainonyse (Kaišiadorių r.). Vienas vakaras ryškiai įsiminė ten vasarojusiems dailininkams Stankutei-Dargienei, Varkulevičiui, Vaitkūnui ir kitiems. Aušra Vaitkūnienė tais atmintin įstrigusiais įspūdžiais pasidalijo kiek anksčiau:

Artinosi ruduo, iš tuo metu sodyboje gyvenusių menininkų niekas nesiruošė žiemoti Dovainonyse. Rudeniop jie sugalvojo surengti įspūdingą atsisveikinimą su sodyba. Aplink namo teritoriją išdėstė šiaudų kūlius, paruošė laužą. Surošė tikrą balių, su gėrimais ir vaišėmis. Šis atsisveikinimas su Dovainonių sodyba buvo kaip meno akcija. Tamsų rudens vakarą liepsnojo laužas, buvo uždegti šiaudų kūliai.[...] Į kiemą buvo išgabentas pianinas. Augį (Varkulevičių) apvilkome žibalu įmirkytu storu žieminio paltu. Jis sėdo skambinti, ir tuo metu jo nugara buvo padegta. Groja Augutis, o nugara liepsnoja. Įspūdinga ir žiauru...¹⁶

Neatsitiktinai parodos uždarymo dieną aktorius ir režisierius Benas Šarka pakvietė į performansą *Eigastis*, kuriame pasitelkė ugnies materiją ir ugnies mitemą. Šiuolaikiniuose vertybių apmąstymuose Mikučio šešėlis sušmėžavo ir Ryčio Saladžiaus režisuotame spektaklyje *Nojus* (2020)¹⁷. Tad Mikučio gyvenimo kelias tebeskatina mąstyti apie pamatinius dvasinius ir vertybinius pradus.

Nepaisant skaudaus tremtinio likimo (buvo tremtinys ir sovietų okupuotoje Lietuvoje), Mikutis – išskirtinė XX amžiaus asmenybė, savo vaidmenį atlikusi iš užkulisių, paliekant gilų pėdsaką tyliojo modernizmo kultūroje. Tapęs sovietmečio kitaminčių epicentru, modernizmo šalininkų prisiminimuose jis išliko kaip autentiško kalbėjimo ir gyvojo filosofavimo meistras. Rekonstruoti iš nuotrupų neaiškišios asmenybės ir išminčiaus portretą nelengva: niekada negali būti užtikrintas, ar neatitrūkstama nuo daugialypės tikrovės, kurią laikui bėgant vis sunkiau perteikti, tad rašant kilo nuogąstavimų, kad portretas nebūtų suplokštintas. Tačiau reikia pripažinti: bet kokia nekalbinio ar kalbinio portreto rekonstrukcija reikalauja ne tik mokslinės, bet ir kūrybinės prieigos.

16 Aušra Barzdukaitė-Vaitkūnienė, *Toks gyvenimo kvapas. Tapytojui Arūnui Vaitkūnui atminti*. Kaunas: Kauno menininkų namai, 2009, p. 31.

17 Misterija virtusį spektaklį inspiravo Gedos tekstai, kurie ir paskatino domėtis Orvido, Liongino Šepkos ir Mikučio gyvenimo istorijomis. Spektaklio premjera vyko kultūros komplekse SODAS 2123.

Kylant abejonių, siekta kuo daugiau remtis fragmentiška, neapdorota autentiška medžiaga, prisiminimų nuotrupomis, kurių naujos jungtys leidžia papildyti sociokultūrinius sovietmečio nepaklusniųjų kultūros tyrimus, taip pat kultūros ir dailės istorijos rašymą.

Pradėjau tyrinėti Justino Mikučio fenomeną, dalyvaudama tarptautiniame projekte *Naujas Rytų Europos nepaklusniųjų kultūros tyrimo etapas*¹⁸. Projekto tikslas buvo parodyti, kad pasipriešinimas ir nepaklusimas buvusioje socialistinėje Europoje (1945–1989) yra netolima praeitis: svarbus atramos taškas aiškinant tapatybės virsmą postsocialistinėse visuomenėse ir geriau pažinti sociokultūrinius pasipriešinimo judėjimus visame pasaulyje. Skatinant tarpdalykiškumą ir transnacionalinį žvilgsnį, siekta sukurti naują, refleksyvų požiūrį į Rytų Europos nepaklusniųjų kultūras. Projekte *disentinė* (nepaklusniųjų, kitamanių) kultūra suproblemintą, aptariant mažai dokumentuotus artefaktus, asmenybes, judėjimus, praktikas, vietas ir įvykius, išplečiančius kultūrinės atminties tyrimų lauką. Atskleista, kad kultūrinis nepaklusimo reiškinys yra daugialypis, pasižymintis labai įvairiomis ir neretai sunkiai perprantamomis formomis. Šio palikimo suvokimas apima ir netiesiogines opozicijos apraiškas kultūros srityje. „Antropologijos požiūriu taip pat apima skirtingus socialinius pasaulius, kuriuos apgyveno istoriniai veikėjai su specifiniais ir lokalizuotais savų praktikų, diskursų ir raiškos priemonių repertuarais“¹⁹. Taigi projektas sukūrė platformą pasidalyti žiniomis apie opozicinių kultūrinių praktikų įvairovę ir ją gvildinti kitaip akademinį tyrimų bei jų sklaidos atžvilgiu. Tai skatino bendresniame kontekste plačiau atskleisti Justino Mikučio asmenybę, jo likimą ir veiklą. Už tai esu dėkinga projekto organizatoriams ir mokslinių veiklų dalyviams. Vis dėlto, sutelkiant dėmesį į transnacionalinius tinklus ir transkultūrinius procesus, kurie suformavo daug sąsajų turinčią kultūrinę postsocialistinių šalių atmintį, daugiau buvo orientuojamasi į alternatyvių idėjų sklaidą, kurią veikė iš Vakarų atėjusios idėjos, teorijos ir praktikos. Transnacionaliniuose tyrimuose mažiau dėmesio sulaukia marginalūs ar lokalūs fenomenai, neretai netelpantys į naujas alternatyviųjų kultūrų genealogijas. Mikučio reiškinį kaip tik ir būtų galima priskirti prie pastarųjų, kuriuos sunku įterpti į kokias nors klasifikacijas ar prišlieti prie kokių nors bendresnių kultūrinių praktikų.

18 COST, CA16213 Action – *New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent*, 2017–2022, <https://nep4dissent.eu/nep4dissent-reports/>

19 Piotr Wciślik, Maciej Maryl, „Introductions“ in *New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent: Joint Review Report*. Report prepared by the participants of the COST Action CA16213. Warsaw: Institute of Literature Research of the Polish Academy of Sciences, 2019, p. 9–10.

Narplioti kitaminčio istoriją paskatino susitikimai, atviri ir įkvepiantys pokalbiai su dailininkais Šalteniu, Velaniškyte, Maldžiūnu, kurie atskleidė autentiško buvimo su Mikučiu gelmę. Noriu padėkoti viena ar kita linkme tyrimus ir apmąstymus pakreipusiems kolegoms Aušrai Vaitkūnienei, Vytautui Rubavičiui, Antanui Andrijauskui. Už suteiktą galimybę naudotis archyvine medžiaga, be kurios sisteminga analizė nebūtų buvusi įmanoma, ačiū Jurgitai Mikutytei ir Daliai Mikutytei. Taip pat reiškiu padėką Nacionaliniam M. K. Čiurlionio muziejui ir muziejaus darbuotojai, menotyrininkei Genovaitei Bartulienei už bendradarbiavimą ir mainus informacija. Už vertingus patarimus ir pastabas dėkui knygos recenzentėms bei visiems, kitaip prisidėjusiems prie šios monografijos subrandinimo ir atsiradimo.

I

NEĮPRASTAS POZUOTOJAS, arba UŽKULISIŲ ASMENYBĖ

*Žmogus turi laisvą valią pasirinkti, bet jis neturi teisės
(tuo pačiu ir laisvos valios visai nieko nesirinkti [...]).*

Mikutis

KASDIENIO PASIPRIEŠINIMO FORMOS

Lietuvos SSR valstybinio dailės instituto, sukaustyto daugybės draudimų, studentai išlaikė atmintyje sunkiai apibrėžiamą patirtį ir laisvės ilgesį, kurį žadino keletas autentiškų pozuotojų, dariusių įtaką jų pasaulėjautai. Marijos Teresės Rožanskaitės ir Antano Kmieliausko prisiminimai atkuria skurdžius studijų Dailės institute metus VI dešimtmetyje. Įsimena kelių persekiojamų, bet išradingų pozuotojų portretai, kurių antisovietinė laikysena buvo akivaizdi – jie (ne)pastebimai kultivavo kasdieninės rezistencijos formas, įsipareigoję egzistencijos laisvinimui. Rožanskaitė prisimena keturis keistuolius – Feliksą, Juozą Mikonį, Kazimierą Skebėrą, Justiną Mikutį, kuriuos buvo smagu tapyti, nes jie – pašėlusiai įdomios asmenybės. Du iš jų – sovietų režimo nepaklupdytos aukos: buvęs tremtinys Skebėra ir iš tremties sugrįžęs Mikutis.

Buvęs politinis kalinys Kazimieras Skebėra (1904–2003) nuoširdžiai bendraudavo su studentais, skolindavo jiems knygas, pasižymėdamas savo užrašų knygelėje. Kaip tik tie užrašai kai kuriems ir pakišo koją. Rožanskaitė Vincui Kisarauskui dedikuotame tekste rašo: „Tu taip pat pasiskolinai, nes labai domėjaisi literatūra, menu ir filosofija. Po kiek laiko tą pozuotoją suėmė, rado jo užrašų knygutę ir pagal tai susekė visus, kurie skolinosi knygas“²⁰.

²⁰ Teresė Marija Rožanskaitė, „Vincas Kisarauskas“ in *Marija Teresė Rožanskaitė. Vaizdai ir tekstai*, sud. Laima Kreivytė. Vilnius: Tarptautinės dailės kritikų asociacijos Lietuvos skyrius, 2011, p. 83.